

05

เมืองหนองบัวลำภู : การศึกษาพัฒนาการของ ชื่อเมืองโบราณสำคัญในกลุ่มแม่น้ำโขง

Muang Nong Bua Lamphu: A study of the various names
of an important ancient town in the Mekong River basin

ธีระวัฒน์ แสนคำ*

Teerawatt Sankom

* อาจารย์ประจำสาขาวิชาพระพุทธศาสนา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์เลย

บทคัดย่อ

บทความนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาพัฒนาการของการเรียกชื่อชุมชนโบราณเมืองหนองบัวลำภู ซึ่งเป็นเมืองโบราณสำคัญในบริเวณลุ่มแม่น้ำโขง ตั้งอยู่ริมฝั่งหนองบัว ในเขตตำบลลำภู อำเภอเมืองหนองบัวลำภู จังหวัดหนองบัวลำภู จากการศึกษาพบว่า ชุมชนโบราณเมืองหนองบัวลำภูมีชื่อเรียกที่แตกต่างกันตามบริบททางการเมืองและสังคม ดังนี้ ชื่อ “เมืองหนองบัว” สันนิษฐานว่ามีการเรียกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 พร้อมกับการตั้งเมืองซึ่งมีที่มาจากสภาพภูมิประเทศของเมืองที่อยู่ริมฝั่งหนองน้ำที่มีบัวขึ้นอยู่มาก และเป็นชื่อที่เรียกมาจนถึงปัจจุบันในลักษณะของชื่อสามัญทั่วไป ต่อมามีการเรียกชื่อ “เมืองหนองบัวลำภู” ปรากฏในหลักฐานมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 24 เป็นอย่างน้อย สันนิษฐานว่าเกิดจากการเรียกชื่อเดิมร่วมกับชุมชนบ้านลำภูซึ่งเป็นชุมชนขนาดใหญ่ที่อยู่ใกล้กับเมืองหนองบัว และชื่อนี้ถูกนำมาใช้เป็นชื่อทางราชการของอำเภอหนองบัวลำภู และจังหวัดหนองบัวลำภูในปัจจุบัน ช่วงเวลาระหว่างปี พ.ศ.2302-2322 กลุ่มเจ้าพระวรปิตาได้อพยพไพร่พลมาตั้งเมืองหนองบัวลำภูขึ้นเป็นรัฐอิสระจากรัฐเวียงจันทน์ แล้วมีการเรียกชื่อเมืองใหม่ว่า “เมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” แต่ภายหลังกลุ่มเจ้าพระวรปิตาถูกปราบปรามโดยรัฐเวียงจันทน์ทำให้เมืองหนองบัวลำภูถูกทิ้งร้าง เมื่อบ้านเมืองสงบก็มีผู้คนกลับมาตั้งถิ่นฐานมากขึ้น จากนั้นพบว่าการเรียกชื่อเมืองว่า “เมืองหนองบัวลุ่มภู” คู่กับชื่อเมืองหนองบัวลำภูในหลักฐานช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 เป็นต้นมา แต่ก็ไม่ปรากฏการใช้เรียกอย่างแพร่หลายในเอกสารชิ้นต้นอื่นๆ ต่อมาในปี พ.ศ.2406 พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวหลังยกบ้านหนองบัวลำภูขึ้นเป็นเมืองชื่อ “เมืองกมุทธาสัย” หลังจากถูกทิ้งร้างอีกครั้งเพราะผลกระทบจากศึกเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ.2369-2370) จนถึงปี พ.ศ.2449 สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวโปรดให้กลับมาใช้ชื่อ “เมืองหนองบัวลำภู” ตามที่หลักฐานที่มีการเรียกชื่อเมืองนี้ในอดีต

คำสำคัญ: เมืองหนองบัวลำภู, ชื่อเมือง, พัฒนาการของชื่อเมือง

Abstract

This article aims to study the name of the ancient community “Muang Nong Bua Lamphu” which has had several names throughout its history. This ancient city, Muang Nong Bua Lamphu, was an important city in the Mekong River Basin and was located beside Nong Bua in the area of Tambol Lamphu, Amphoe Muang Nong Bua Lamphu, Nong Bua Lamphu province. It was found that Nong Bua Lamphu’s name depended on the context of politics and society at the time. (1) It is assumed that the name “Nong Bua”, the common name, had been used from the 14th century to the present. (2) There is some evidence that the name “Muang Nong Bua Lamphu”, has been used from at least the 19th century, and that the official name of Amphoe Nong Bua Lamphu and Nong Bua Lamphu province is still in use to the present day. (3) The name “Muang Nakhorn Khuenkhan Karbkaew Buabarn” was given by a group of Chao Phra Wora Pita, who founded the free state of Nong Bua Lamphu. This name was used between 1759-1779 A.D. (4) There is evidence that the name “Muang Nong Bua Lumphu” was the name used since the late 19th century although there are only a few primary documents showing this. (5) The name “Muang Kamutthasai” was given by King Rama V in 1863 A.D. after changing the status of Nong Bua Lamphu from a village to town after it was damaged and abandoned during the Jao Anuwong war (Siam-Laos war in 1826-1827 A.D.). This name was used until 1906 A.D.

Keywords: Muang Nong Bua Lamphu, town’s names, development of the town’s names

ความนำ

ชุมชนโบราณเมืองหนองบัวลำภู เป็นเมืองโบราณที่มีความสำคัญเมืองหนึ่งของอาณาจักรล้านช้าง มีความสำคัญอย่างมากต่อพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองในกลุ่มแม่น้ำโขง และยังเป็นบ้านเก่าเมืองเดิมของกลุ่มเจ้าพระวรปิตา (เจ้าพระวอ) ซึ่งต่อมาบรรดาลูกหลานได้มีบทบาทอย่างมากในการปกครองบ้านเมืองน้อยใหญ่จำนวนมากในบริเวณที่กลุ่มแม่น้ำมูลและแม่น้ำชี จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์พบว่าเมืองหนองบัวลำภูเคยเป็นส่วนหนึ่งในอาณาจักรล้านช้าง ในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 19 จนถึงปี พ.ศ.2371 และเป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรสยามหรือประเทศไทย ในช่วงหลังปี พ.ศ.2371 เป็นต้นมา โดยปัจจุบันมีสถานะเป็นที่ตั้งของตัวอำเภอเมืองหนองบัวลำภู จังหวัดหนองบัวลำภู

ภูมินามหรือชื่อของเมืองหนองบัวลำภูที่ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์ชั้นต้นหลายชั้น ทั้งเอกสารพงศาวดารล้านช้าง พระราชพงศาวดารสยามและเอกสารจดหมายเหตุต่างๆ มีชื่อเรียกที่แตกต่างกันหลายชื่อ และแตกต่างกันทั้งการเรียกในแต่ละยุคสมัย ได้แก่ ชื่อ “หนองบัวลำภู” “หนองบัวลุ่มภู” “นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” และ “กมุทธาสัย” แต่ทว่ายังไม่มีการศึกษาถึงที่มาของชื่อเมืองที่หลากหลายเหล่านี้เลย ส่วนใหญ่มักจะมีนักวิชาการกล่าวถึงเฉพาะชื่อเมืองในลักษณะ

ผิวเผินมากกว่าการเจาะลึกในเชิงพัฒนาการของชื่อเมืองว่ามีความเป็นมา หรือมีการเรียกในช่วงยุคสมัยใด

บทความนี้ ผู้เขียนจึงมีวัตถุประสงค์ที่จะนำเสนอข้อมูลเบื้องต้น เกี่ยวกับภูมินามหรือชื่อเมืองหนองบัวลำภู โดยแสดงให้เห็นถึงพัฒนาการของชื่อเมืองแต่ละยุคสมัย ที่มาของชื่อเมือง และบริบททางการเมือง เศรษฐกิจ สังคมและวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องอันสืบเนื่องด้วยพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นในชุมชนโบราณสองฝั่งแม่น้ำโขง เพื่อเป็นแนวทาง สำหรับการศึกษาค้นคว้าพัฒนาการทางประวัติศาสตร์เมืองหนองบัวลำภูอย่างละเอียดลุ่มลึก และสร้างความเข้าใจในบริบททางประวัติศาสตร์ของเมืองหนองบัวลำภูตามหลักฐานประวัติศาสตร์ที่เกิดขึ้นแก่งวิชาการ อันจะเป็นประโยชน์ต่อชาวหนองบัวลำภูและผู้สนใจทั่วไป

ข้อมูลเชิงกายภาพของชุมชนโบราณเมืองหนองบัวลำภู

ชุมชนโบราณเมืองหนองบัวลำภูเป็นชุมชนโบราณขนาดใหญ่ ไม่ปรากฏลักษณะผังเมืองที่ชัดเจน เนื่องจากไม่มีการขุดคูน้ำและคันดินทำแนวเขตตัวเมือง เอกสารประวัติศาสตร์ในช่วงปี พ.ศ.2369-2371 ระบุว่ามีการนำเสาไม้มาตั้งร้อยเป็นแนวกำแพง (หม่อมเจ้าทับในกรมหลวงเสนีบริรักษ์, 2473: 77) ยาว 30 เส้น กว้าง 16 เส้น (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, 2530: 77) เพื่อป้องกันข้าศึกที่ยกกองทัพมาจากกรุงเทพมหานคร

ปัจจุบันบริเวณศูนย์กลางของเมืองตั้งอยู่ในเขตชุมชนบ้านกลางทางทิศเหนือของหนองบัวหรือหนองชำช้าง (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, 2544 : 41) หนองน้ำใหญ่ซึ่งเป็นที่รวมน้ำจากลำห้วยที่ไหลมาจากแนวทิวเขาภูพานคำที่อยู่ทางทิศตะวันออก (ภาพที่ 1) และมีชุมชนโบราณระดับหมู่บ้านกระจายอยู่รอบหนองบัวและบริเวณใกล้เคียง ซึ่งเป็นที่ราบลุ่มลำห้วยพะเนียง ปัจจุบันพื้นที่ส่วนใหญ่อยู่ในเขตตำบลลำภูอำเภอเมือง จังหวัดหนองบัวลำภู

พื้นที่ตั้งเมืองหนองบัวลำภูเป็นที่ราบลุ่มริมหนองบัว มีลำห้วยพะเนียงและลำห้วยเชียงไหลผ่าน เป็นพื้นที่คล้ายแอ่งกระทะ ลาดเอียงจากทิศตะวันออกของเมืองซึ่งเป็นแนวทิวเขาภูพานคำไปทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ ซึ่งเป็นที่ราบค่อนข้างกว้างใหญ่ต่อเนื่องไปทางทิศใต้ของตัวเมือง ทำให้เป็นบริเวณที่มีความอุดมสมบูรณ์เหมาะแก่การเพาะปลูกและตั้งถิ่นฐาน ดังนั้น เมืองหนองบัวลำภูจึงมีผู้คนเข้ามาตั้งถิ่นฐานอย่างต่อเนื่อง แม้ว่าในเหตุการณ์ทางประวัติศาสตร์เมืองนี้จะถูกทิ้งร้างด้วยภาวะสงครามถึงสองครั้งสองคราก็ตาม ด้วยเหตุนี้ ทำให้มีพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ที่ซับซ้อนและมีชื่อเรียกเมืองหลายชื่อด้วยกัน

เมืองหนองบัว : ชื่อเก่าที่สุดของเมืองหนองบัวลำภู

นิทานเรื่องขุนบรมราชา ในพงศาวดารเมืองลานช้าง เป็นเอกสารประวัติศาสตร์ที่เก่าและสำคัญชิ้นหนึ่งในการศึกษาประวัติศาสตร์ล้านช้าง ได้บันทึกเรื่องราวความเป็นมาของอาณาจักรล้านช้างตามธรรมเนียมการบันทึกที่เรียกว่า “พื้น” ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากอาณาจักรล้านนา สันนิษฐานว่ามีการเขียนขึ้นในช่วงพุทธศตวรรษที่ 23-24

นิทานเรื่องขุนบรมราชาปรากฏข้อความว่า “เจ้าเมืองหนองบัว” ในเนื้อหาช่วงที่กล่าวย้อนไปถึงสมัยพระเจ้าฟ้ารุ่งม (ครองราชย์ พ.ศ.1896-1936) ได้กล่าวถึงเมืองหนองบัวลำภู ทั้งยังระบุว่าเจ้าเมืองหนองบัวลำภูเป็น “ขุนใหญ่ขอบเมือง” ที่ดูแลด่านสามหมื่นร่วมกับเมืองแก่นท้าวและเมือง

ทรายขาว หลังจากที่พระเจ้าฟ้าจุ่มได้ทำสงครามรวบรวมบ้านเมืองให้เป็นปึกแผ่นรวมเป็นอาณาจักรล้านช้าง ดังปรากฏในพงศาวดารความว่า “...ขุนใหญ่ขอบเมืองแก่นท้าว เจ้าเมืองหนองบัว เจ้าเมืองชายขาว เอาด่านสามหมื่น ขุนทั้งมวลฝูงนี้พระยาฟ้าให้รักษาขอบเมืองลานช้างแล” (กรมศิลปากร, 2545: 156) แสดงให้เห็นว่าเมืองหนองบัวล้าภูเป็นเมืองด่านทางฝั่งขวาแม่น้ำโขงของอาณาจักรล้านช้างด้วย

ชื่อ “เมืองหนองบัว” ถือเป็นชื่อที่นิยมเรียกมากที่สุด เนื่องจากปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์เรื่อยมา ปัจจุบันชื่อเมืองหนองบัวก็ยังเป็นชื่อที่ติดปากผู้คนโดยทั่วไป ที่มาของชื่อ “เมืองหนองบัว” น่าจะมาจากสภาพภูมิประเทศบริเวณที่ตั้งเมืองหนองบัวล้าภูซึ่งอยู่ติดกับหนองบัว ที่เป็นแหล่งน้ำตามธรรมชาติขนาดใหญ่ที่น่าจะมี “กอบัว” ขึ้นอยู่มาก เพราะชื่อบ้านนามเมืองตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบันส่วนใหญ่มักจะเรียกตามสภาพภูมิประเทศ เช่น ชุมชนที่มีชื่อขึ้นต้นด้วย “หนอง” ก็เพราะว่ามีหนองน้ำอยู่ในเขตชุมชน และชุมชนที่มีชื่อขึ้นต้นด้วย “ห้วย” ก็เพราะว่าชุมชนตั้งอยู่ใกล้ลำห้วย แล้วก็ตามด้วยชื่อของหนองน้ำหรือลำห้วยนั้นๆ เป็นต้น

นอกจากนี้ จากหลักฐานข้างต้นยังแสดงให้เห็นว่าเมืองหนองบัวล้าภูมีพัฒนาการความเป็นชุมชนระดับเมืองมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 เป็นอย่างน้อย โดยมีสถานะเป็นเมืองหน้าด่านของอาณาจักรล้านช้าง สำหรับด่านสามหมื่นที่ปรากฏในพงศาวดารนั้น คุณสุรศักดิ์ ศรีสำออง อดีตผู้อำนวยการสำนักพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร ได้สันนิษฐานว่าคือบริเวณหนองสามหมื่น หรือที่ตั้งของพระธาตุหนองสามหมื่น ในเขตอำเภอภูเขียว จังหวัดชัยภูมิในปัจจุบัน (สุรศักดิ์ ศรีสำออง, 2545: 46-47) แต่ผู้เขียนสันนิษฐานว่าด่านสามหมื่นน่าจะอยู่บริเวณช่องเขาภูสามหมื่น บนเส้นทางโบราณระหว่างเมืองนครไทยกับเมืองทรายขาวและเมืองด่านซ้ายมากกว่า เพราะมีหลักฐานปรากฏทั้งสภาพภูมิศาสตร์และเอกสารโบราณที่กล่าวถึงความเป็นเขตแดนกันระหว่างอาณาจักรสยามกับอาณาจักรล้านช้าง และบริเวณภูสามหมื่นยังอยู่ในตำแหน่งกึ่งกลางใกล้กับเมืองแก่นท้าว

เมืองหนองบัวและเมืองชายขาวมากกว่าที่หนองสามหมื่น (ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2558ข: 56-57)

หนองบัวลำภู : ชื่อทางราชการของเมืองหนองบัวลำภู

จากการสืบค้นเอกสารหลักฐานประวัติศาสตร์ของผู้เขียนพบว่า ชื่อ “หนองบัวลำภู” เป็นชื่อปรากฏในเอกสารจำนวนมาก โดยเฉพาะในเอกสารรายงานว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุวงศ์เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ.1189 (พ.ศ. 2370) บ้างก็เรียกว่าเมืองหนองบัวลำภู บ้านหนองบัวลำภูหรือหนองบัวลำภู เฉยๆ ก็มี (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, 2530: 13-116) เหตุที่ปรากฏการเขียนชื่อเมืองหนองบัวลำภูในเอกสารจดหมายเหตุนั้น เนื่องจากพื้นที่เมืองหนองบัวลำภูมีความเกี่ยวข้องและเป็นสมรภูมิสำคัญแห่งหนึ่งในการปะทะกันระหว่างกองทัพสยามกับกองทัพเวียงจันทน์ในศึกเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ. 2369-2371)

ในบันทึกคำให้การของพญานรินทร์สงคราม เจ้าเมืองสีมม ที่ในช่วงศึกเจ้าอนุวงศ์นั้นได้ถูกตั้งให้เป็นเจ้าเมืองหนองบัวลำภูเพราะคอยรับศึกจากกรุงเทพมหานคร ในคำให้การดังกล่าวผู้บันทึกคำให้การได้เขียนชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “หนองบัวลำภู” ทุกแห่ง เช่น “...แล้วอ้ายอนุกับอ้ายสุทธิสารข้าพเจ้าก็พากันขึ้นมาถึงบ้านหนองบัวลำภู อ้ายอนุตั้งให้ปะนเจ้าเมืองหนองบัวลำภู แล้วอ้ายอนุจัดแจงให้ตั้งค่ายไม้จริงยาว 30 เส้น กว้าง 16 เส้น อ้ายอนุจัดให้ข้าพเจ้ากับอ้ายพลัดหนองบัวลำภูคนเก่า...” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, 2530: 77) ซึ่งสอดคล้องกับการเรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูใน “นิราศทัพเวียงจันทน์” พระนิพนธ์ของหม่อมเจ้าทับในกรมหลวงเสนีบริรักษ์ ซึ่งได้เดินทางไปกองทัพหน้าของกรมหมื่นนเรศโยธี และกรมหมื่นเสนีบริรักษ์ในการยกทัพไปปราบปรามเจ้าอนุวงศ์ พ.ศ.2370 ได้เรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “หนองบัวลำภู” ดังปรากฏในบทนิราศว่า “...สดับข่าวว่าลาวมาตั้งสู้ ที่หนองบัวลำภูเป็นค่ายขัน ทำที่มั่นกันทางไปเวียงจันทน์ ทั้งแปดพันคอยท่าจะรวี...” (หม่อมเจ้าทับในกรมหลวงเสนี

ปริวรรค, 2473: 75-76)

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 มีรับสั่งให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงชำระพระราชพงศาวดารใหม่ในปี พ.ศ.2398 เรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “หนองบัวลำภู” (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), 2505: 418) ซึ่งสอดคล้องกับเอกสารชิ้นหลังคือพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานซึ่งรวบรวมและเรียบเรียงโดยหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คณะจร) ซึ่งเคยเป็นปลัดมณฑลอีสาน ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ.2458 เรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “บ้านหนองบัวลำภู” (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, 2506: 201) และตำนานเมืองจำปาศักดิ์ฉบับพระยามหาอำมาตยาธิบดี ข้าหลวงหัวเมืองลาวฝ่ายตะวันออก ก็ได้กล่าวถึงเมืองหนองบัวลำภูในชื่อ “บ้านหนองบัวลำภู” (พระยามหาอำมาตยาธิบดี, 2512: 160-161)

ที่มาของชื่อ “หนองบัวลำภู” นั้นยังมีความคลุมเครืออยู่ในบางประเด็น แน่นนอนว่า “หนองบัว” ในที่นี้คือชื่อของหนองน้ำขนาดใหญ่อันอยู่ในบริเวณที่ตั้งของเมืองหนองบัวลำภูแน่ แต่คำว่า “ลำภู” นั้นไม่ปรากฏที่มาอย่างชัดเจน บางท่านสันนิษฐานว่ามาจากคำว่า “ลุ่มภู” เพราะที่ตั้งเมืองหนองบัวลำภูเป็นพื้นที่ลุ่มเชิงเขาหรืออยู่ติดกับภูเขา ในขณะที่คำว่า “ลำ” ยังเป็นคำโบราณมีความหมายว่า ลำ, ยิง, ลัน (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556: 1057) ได้อีกด้วย คำว่า “หนองบัวลำภู” จึงอาจหมายถึง หนองน้ำที่มีบัวขึ้นอยู่จำนวนมาก มีดอกใบชูสูงดูเหมือนลันออกจากขอบหนองมองแล้วเป็นแนวคล้ายภูเขาก็เป็นได้

ที่น่าสนใจและตั้งข้อสังเกตคือ ชื่อสร้อยท้ายว่า “ลำภู” อาจจะมาจกชื่อชุมชนโบราณบ้านลำภู ซึ่งเป็นชุมชนโบราณเก่าแก่ที่อยู่ใกล้กับชุมชนโบราณเมืองหนองบัวก็เป็นได้ ปัจจุบันก็ยังมีหมู่บ้านลำภู อยู่ในเขตตำบลลำภู อำเภอเมืองหนองบัวลำภู อยู่ห่างจากพื้นที่ศูนย์กลางเมืองหนองบัวลำภู มาทางทิศตะวันตกเฉียงใต้ประมาณ 3 กิโลเมตร ภายในวัดโพธิ์ศรีหรือวัด

หายโคกซึ่งเป็นวัดประจำชุมชนบ้านลำภู ยังเคยปรากฏร่องรอยศาสนสถาน ก่อด้วยอิฐ แต่ปัจจุบันถูกอุโบสถสร้างทับไปแล้ว ในอุโบสถของวัดนี้เป็นที่ประดิษฐานหลวงพ่อบุญรอดพระราชาศรีสุมังค์ (หลวงพ่อบุญรอดหรือพระเจ้าใหญ่) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปปูนปั้นปางมารวิชัย ขัดสมาธิราบ หน้าตักกว้าง 1.80 เมตร สูง 1.90 เมตร (ทศพล จังพานิชย์กุล, 2547: 217) พระพักตร์กลม พระนาสิกใหญ่ พระวรกายอวบ สวมเทริดเหนือพระเศียร ศิลปะล้านช้าง ผู้เขียนสันนิษฐานว่าคงสร้างขึ้นราวพุทธศตวรรษที่ 23-24 ด้วย

ในขณะเดียวกัน เมื่อพิจารณาจากเอกสารรายงานว่าด้วยเรื่องเจ้าอนุ เมืองเวียงจันทน์เป็นกบฏ จ.ศ.1189 (พ.ศ.2370) ซึ่งเป็นเอกสารจดหมายเหตุที่เขียนขึ้นในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ปรากฏว่ามีชื่อ “บ้านลำภู” ปรากฏอยู่ในคำให้การของพยานรินทร์สงครามว่า “...อ้ายอญุ จัดให้ข้าพเจ้ากับอ้ายปหลัดหนองบัวลำภูคนเก่า อ้ายวรจักษ์บ้านบัว อ้ายท่าม่วงบ้านเทวี อ้ายอุปราชาบ้านภูเวียง อ้ายอระวงบ้านโหมโคด อ้ายตนามบ้านลำภู คุณไพร่พรแแปดร้อยคน ปืนคาบศิลลา 300 บอกอยู่รักษาค่าย...” (จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3, 2530: 77)

ผู้เขียนมีความเห็นเป็นเบื้องต้นว่า ชื่อ “หนองบัวลำภู” น่าจะมาจากการเรียกชื่อชุมชนโบราณขนาดใหญ่ 2 ชุมชนที่อยู่ติดกับหนองบัวรวมกัน คือชุมชนโบราณเมืองหนองบัวกับชุมชนโบราณบ้านลำภู เพราะในสมัยพระเจ้าฟ้ารุ่งที่ปรากฏตามนิทานเรื่องขุนบรมราชา พงศาวดารเมืองลานช้าง ก็เรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “เมืองหนองบัว” เท่านั้น ไม่ได้มีคำว่า “ลำภู” ต่อท้ายเลย ดังนั้น คำว่า “หนองบัวลำภู” จึงเกิดขึ้นในสมัยหลังการเรียกชื่อชุมชนที่อยู่ติดกันให้เป็นชื่อเดียวนั้น ปัจจุบันก็ยังมีการใช้เรียกติดปากอยู่ทั่วไป พบได้ทั้งในพื้นที่ภาคอีสานและภูมิภาคอื่น หรืออาจเป็นไปได้ว่าในอดีตลำห้วยที่ไหลมาจากหุบเขาภูพานคำ แล้วไหลลงหนองบัวนั้นมีชื่อว่า “ลำภู” ซึ่งที่มาของชื่อต่อท้ายนี้ยังต้องมีการศึกษาค้นคว้าอย่างลุ่มลึกต่อไป

แต่อย่างไรก็ดี ชื่อ “เมืองหนองบัวลำภู” คงเป็นชื่อที่คุ้นเคยจาก

บุคคลภายนอกทั้งฝ่ายลาวและฝ่ายสยามมาโดยตลอด อย่างน้อยก็ตั้งแต่ปี พ.ศ.2370 เป็นต้นมา ดังจะเห็นได้จากข้อความในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา แม้จะระบุข้อความในพระราชพงศาวดารก่อนหน้าแล้วว่ามีการตั้งชื่อเมืองหนองบัวลำภูใหม่ว่า “จำปานครขวางกาบแก้วบัวบาน” แต่ข้อความในส่วนต่อจากนี้ก็ยังคงเรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “เมืองหนองบัวลำภู” อยู่ (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), 2505: 418) แสดงให้เห็นว่าชื่อ “หนองบัวลำภู” เป็นชื่อที่รับรู้ของผู้คนสมัยนั้นมากที่สุด แม้แต่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพซึ่งเป็นเสนาบดีกระทรวงมหาดไทยในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งรับผิดชอบในการจัดการปกครองหัวเมืองก็ยังทรงรับรู้และเรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “หนองบัวลำภู” ทั้งยังได้ทรงเปลี่ยนชื่อเมืองหนองบัวลำภูจากชื่อเมืองกมุทธาสัยในสมัยนั้นมาเป็นชื่ออำเภอหนองบัวลำภูด้วย (สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพนิราศรัตนวาทีวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505: 238-239)

ดังนั้น การที่ชื่อ “หนองบัวลำภู” ถูกนำมาตั้งชื่อทางราชการของอำเภอหนองบัวลำภูปี พ.ศ.2449 และใช้เป็นชื่อจังหวัดหนองบัวลำภูตามพระราชบัญญัติตั้งจังหวัดหนองบัวลำภู พ.ศ.2536 (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, 2544: 61) จึงเป็นชื่อที่ผู้เขียนมีความเห็นว่าเหมาะสมที่สุดแล้ว

นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน : ชื่อเมืองหนองบัวลำภู ในยุคที่เป็นรัฐอิสระ

พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานซึ่งรวบรวมและเรียบเรียงโดยหม่อมอมรวงศ์วิจิตร (ม.ร.ว. ปฐม คณาจร) ซึ่งเคยเป็นปลัดมณฑลอีสาน ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ.2458 ในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานได้เป็นหลักฐานสำคัญที่เรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “เมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” ซึ่งเป็นชื่อที่เกิดขึ้นจากเหตุการณ์ทางการเมืองภายในอาณาจักร

ล้านช้าง อันสืบเนื่องมาจากความขัดแย้งระหว่างเจ้าสิริบุญสารกับกลุ่มเจ้าพระวรปิตา กล่าวคือ

ปี พ.ศ.2302 เจ้าพระวรปิตา หรือที่เคยเรียกว่า พระวอพระตา ผู้เป็นเสนาบดีผู้ใหญ่ในราชสำนักเวียงจันทน์มีความขัดแย้งกับเจ้าสิริบุญสารด้วยสาเหตุใดไม่แจ้งชัด ได้พาไพร่พลและญาติพี่น้องของตนประมาณ 50,000 คน อพยพมาอยู่ที่เมืองหนองบัวลำภู ประกาศตนเป็นอิสระไม่ขึ้นกับราชสำนักเวียงจันทน์ (สิลา วีระวงส์, 2539: 140) พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาบันทึกไว้ว่าสร้างขึ้นเป็นเมืองตั้งค่ายเสาไม้แก่น (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), 2505: 418) และให้ชื่อเมืองใหม่นี้ว่า “เมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” ดังปรากฏข้อความในพงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสานว่า “...จึงได้อพยพครอบครัวพากันมาสร้างเวียงขึ้นบ้านหนองบัวลำภู แขวงเวียงจันทน์เสร็จแล้วยกขึ้นเป็นเมืองให้ชื่อว่าเมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน...” (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, 2506: 201)

หลักฐานประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่กล่าวสอดคล้องกันคือ เจ้าพระวรปิตา ได้นำไพร่พล 20,000 คนเศษมาตั้งอยู่เมืองหนองบัวลำภู ส่วนที่เหลือกระจายไปตั้งอยู่ที่เมืองผ้าขาวพันนาโดยการนำของหลวงราชโขนไทยและเมืองภูเวียงโดยการนำของท้าวนาม แล้วก็แข็งเมืองต่อเจ้าสิริบุญสาร ดังนั้นจึงกล่าวได้ว่าในเวลานี้ เมืองหนองบัวลำภูมีสถานะเป็น “รัฐอิสระ” ภายใต้ชื่อใหม่ที่เจ้าพระวรปิตาตั้งขึ้นว่า “เมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน”

เหตุผลในการเปลี่ยนชื่อจากเมืองหนองบัวลำภูมาเป็นนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบานนั้น ไม่ปรากฏหลักฐานแน่ชัด แต่เชื่อว่าการเปลี่ยนชื่อจากคำขึ้นต้นว่า “เมือง” มาเป็น “นคร” นั้น น่าจะมาจากเหตุผลที่เจ้าพระวรปิตาได้แข็งเมืองต่อเจ้าสิริบุญสารแล้วปกครองเมืองหนองบัวลำภูในฐานะรัฐอิสระ เพราะคำว่า “นคร” ในลักษณะการเมืองการปกครองแบบรัฐจารีตนั้น เป็นคำที่แสดงให้เห็นว่าเมืองนั้นๆ เป็นเมืองขนาดใหญ่ มีประชากรจำนวนมาก และจะต้องมีพระมหากษัตริย์ประจำเมืองด้วย เช่น

สุโขทัย ศรีสัชนาลัย สุพรรณบุรี เพชรบุรีและราชบุรี เป็นต้น (สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2526: 103-104) โดยในเขตเมืองหนองบัวลำภูก็ยังมีซากฐานพระเจดีย์ขนาดใหญ่อยู่ภายในวัดมหาชัย ซึ่งมีความเป็นไปได้ว่าซากพระเจดีย์นี้อาจจะเป็นพระมหาธาตุประจำเมืองหนองบัวลำภูก็เป็นได้ แต่ประเด็นนี้ยังจำเป็นต้องศึกษาค้นคว้าหลักฐานเพิ่มเติมให้ละเอียดต่อไป (ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2558ก: 144-161)

ส่วนชื่อ “นครเขื่อนขันธ์” น่าจะเป็นนามมงคลที่เจ้าพระวรปิตา ตั้งขึ้นตามการสร้างกำแพงไม่รอบเมืองอย่างมั่นคง ยากที่ข้าศึกจะบุกเข้าเมืองได้ และสร้อยท้าย “กบแก้วบัวบาน” ก็น่าจะแปลงมาจากชื่อเดิมของเมืองนั่นเอง

แต่ต่อมาเจ้าสิริบุญสารได้พยายามส่งทหารมาตีเมืองหนองบัวลำภูสู้รบกันอยู่ได้ประมาณ 3 ปี ฝ่ายเจ้าพระวรปิตาเกรงว่าจะไม่สามารถต้านทานได้จึงส่งสาส์นไปขอความช่วยเหลือจากกองทัพพม่าที่เมืองเชียงใหม่ แต่กลับถูกฝ่ายเจ้าสิริบุญสารทำการเกลี้ยกล่อมกองทัพพม่าให้เข้าร่วมด้วย แล้วพากันยกมาตีเมืองหนองบัวลำภู (หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, 2506: 201-202) จนถึงปี พ.ศ.2322 กองทัพเจ้าสิริบุญสารจึงสามารถตีเมืองหนองบัวลำภูได้ ทำให้เจ้าพระวรปิตาพาไพร่พลอพยพหนีลงไปตามใต้พร้อมด้วยไพร่พลจากเมืองผ้าขาวพันนาและเมืองภูเวียง ไปจนถึงเขตเมืองนครจำปาศักดิ์ เพื่อพึ่งพระบรมโพธิสมภารเจ้าไชยกุมาร เจ้านครจำปาศักดิ์ แล้วตั้งบ้านเมืองอยู่บริเวณบ้านตู-บ้านแก ต่อมาเกิดการผิดใจกันระหว่างเจ้าพระวรปิตากับเจ้าไชยกุมาร เจ้าพระวรปิตาจึงได้พาไพร่พลมาตั้งอยู่ที่ดอนมดแดง และมีพัฒนาการของชุมชนกลายมาเป็นเมืองอุบลราชธานีในทุกวันนี้ (คณะกรรมการดำเนินงานฝ่ายจัดทำหนังสือ, 2535: 7-9)

ชื่อ “นครเขื่อนขันธ์กบแก้วบัวบาน” ใช้เรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูในช่วงเวลาสั้นๆ คือ เฉพาะในช่วงที่เจ้าพระวรปิตาปกครองเมืองหนองบัวลำภูอยู่ประมาณ 20 ปีเท่านั้น ประมาณ พ.ศ.2302-2322 หลังจากนั้นก็ไม่ปรากฏหลักฐานการเรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “นครเขื่อนขันธ์กบแก้ว

บัวบาน” อีก จนกระทั่งวันที่ 1 ธันวาคม พ.ศ.2536 อำเภอนองบัวลำภู จังหวัดอุดรธานี ได้มีประกาศยกฐานะขึ้นเป็นจังหวัดหนองบัวลำภู ชื่อ “นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” จึงถูกนำมาใช้อีกครั้ง ซึ่งเป็นวรรณคดีสุดท้ายของคำขวัญประจำจังหวัดหนองบัวลำภู ดังปรากฏคำขวัญประจำจังหวัดว่า “ศาลสมเด็จพระนเรศวรมหาราช อุทยานแห่งชาติภูเก้าภูพานคำ แผ่นดินธรรมหลวงปู่ขาว เด่นสกาวถ้ำเอราวัณ นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, 2544: 223)

นอกจากนี้ ในพระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขาซึ่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 4 มีรับสั่งให้พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงวงษาธิราชสนิท ทรงชำระพระราชพงศาวดารใหม่ในปี พ.ศ.2398 ได้เรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูซึ่งแข็งเมืองเป็นรัฐอิสระในชื่อใหม่ใกล้เคียงกับชื่อนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบานว่า “จำปานครขวางกบแก้วบัวบาน” ดังปรากฏข้อความในพระราชพงศาวดารดังนี้ “...จึงพาสัตรีพรรคพวกออกจากเมืองมาตั้งอยู่หนองบัวลำภู ซ่องสุมผู้คนได้มาก จึงสร้างขึ้นเป็นเมือง ตั้งค่ายเสาไม้แก่น ให้ชื่อเมืองจำปานครขวางกบแก้วบัวบาน...” (พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ), 2505: 418) ที่มาของชื่อ “จำปานครขวางกบแก้วบัวบาน” นั้นไม่มีข้อมูลปรากฏ ผู้เขียนสันนิษฐานว่าอาจจะเกิดจากการบันทึกข้อมูลที่คลาดเคลื่อนก็เป็นได้

ในขณะเดียวกัน ภายในท้องถิ่นเมืองหนองบัวลำภูยังมีผู้รู้ในท้องถิ่นเรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูในช่วงที่เป็นส่วนหนึ่งของอาณาจักรล้านช้างว่า “เมืองจำปานครกบแก้วบัวบาน” (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, 2544: 46) โดยอ้างมาจากตำนานที่ไม่ทราบที่มาอย่างชัดเจน หากแต่มีข้อความที่สอดคล้องกับพงศาวดารล้านช้างอย่างมาก ซึ่งชื่อนี้ไม่ปรากฏในหลักฐานประวัติศาสตร์อื่นใด นอกจากหนังสือ “วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดหนองบัวลำภู” ซึ่งผู้ว่าราชการจังหวัดหนองบัวลำภูเป็นประธานคณะกรรมการ พร้อมด้วยข้าราชการในจังหวัดหนองบัวลำภูที่เกี่ยวข้องเป็นคณะ

กรรมการเพียงเล่มเดียว หนังสือเล่มนี้ตีพิมพ์เผยแพร่ในปี พ.ศ.2544 และถูกใช้อ้างอิงในท้องถิ่นอย่างกว้างขวาง ทั้งยังนำมาซึ่งปัญหาต่อการศึกษาประวัติศาสตร์ท้องถิ่นเมืองหนองบัวลำภูในปัจจุบันอีกด้วย

หนองบัวลุ่มภู : ชื่อเมืองหนองบัวลำภูที่เกิดขึ้นหลังจากการเรียกของชาวสยาม

จากการสำรวจเอกสารชั้นต้นในการศึกษาเกี่ยวกับชื่อเมืองหนองบัวลำภูในครั้งนี้ ผู้เขียนไม่พบชื่อ “เมืองหนองบัวลุ่มภู” ในเอกสารที่เป็นพระราชพงศาวดารหรือพงศาวดาร หากแต่พบชื่อ “หนองบัวลุ่มภู” ในแผนที่โบราณที่เขียนขึ้นประมาณปลายพุทธศตวรรษที่ 24 หรือในช่วงสมัยรัตนโกสินทร์ตอนต้น แผนที่โบราณดังกล่าว มีการวาดเส้นทางคมนาคมจากกรุงเทพมหานครมายังเมืองเวียงจันทน์ โดยเส้นทางที่ผ่านบริเวณช่องข้าวสารซึ่งเป็นช่องเขาสำคัญ ในแผนที่โบราณมีชื่อ “หนองบัวลุ่มภู” อยู่ในวงรีที่เขียนเป็นเส้นสีดำ (ภาพที่ 2) และอยู่ระหว่างภูเวียงกับบ้านสัมป่อยในเส้นทางโบราณ (Santaneey Phasuk & Philip Stott, 2004: 131) ซึ่งถือว่าเป็นหลักฐานประวัติศาสตร์ที่เก่าที่สุดที่เรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “หนองบัวลุ่มภู” แต่ก็เป็นเอกสารที่ทำขึ้นโดยราชสำนักสยามในช่วงเวลานั้น เนื่องจากว่าแผนที่ดังกล่าวมีการค้นพบในพระบรมมหาราชวังที่กรุงเทพมหานคร ซึ่งอยู่ไกลจากเมืองหนองบัวลำภูเป็นอย่างมาก

ที่น่าสังเกตอีกประการหนึ่งคือ การเรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “เมืองหนองบัวลุ่มภู” นั้น กลับไม่พบว่ามีปรากฏในเอกสารชั้นต้นอื่น หากแต่มีการปรากฏในเอกสารที่ถูกเรียกเรียงขึ้นในชั้นหลังประเภทประวัติศาสตร์นิพนธ์เสียมากกว่า โดยเฉพาะอย่างยิ่งปรากฏในเนื้อหาประวัติเมืองอุบลและประวัติกลุ่มตระกูล ณ อุบล ที่เชื่อว่าสืบเชื้อสายมาจากเจ้าปางคำ พระราชวงศ์ผู้ใหญ่ในราชวงศ์เชียงรุ่งแทบทุกเล่ม เช่น มีการเขียนว่าเจ้าปางคำได้พาเอาไพร่พลญาติวงศ์ของท่านมาสร้างเมืองอยู่ที่ตำบลลุ่มภูหรือหนองบัวลุ่มภู เมื่อสร้างเมืองแล้วให้ชื่อเมืองว่า เมือง

นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบานหรือเมืองจำปานครกาบแก้วบัวบาน และหากมีข้อความใดที่เขียนถึงเมืองหนองบัวลำภู ก็มักจะเขียนว่า “**เมืองหนองบัวลุ่มภู**” เสมอ (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุนานาชาติ, 2544: 252-261 ; คณะกรรมการดำเนินงานฝ่ายจัดทำหนังสือ, 2535: 5-6) จึงส่งผลให้มีผู้คัดลอกหรือเรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “หนองบัวลุ่มภู” ตามข้อมูลดังกล่าวจำนวนไม่น้อย

นอกจากนี้ ในหนังสือประวัติศาสตร์นิพนธ์อีสานที่ถูกใช้อ้างอิงเมื่อมีผู้กล่าวถึงประวัติศาสตร์อีสานเสมอมา อย่างหนังสือ “ประวัติศาสตร์อีสาน” ของเติม วิชาภัยพจนกิจ ซึ่งเป็นชาวกรุงเทพมหานครที่ได้เรียบเรียงข้อมูลจากบันทึกของบิดาคือพระวิชาภัยพจนกิจ (เล็ก สิงห์ขจร) ข้าหลวงมหาดไทย เป็นผู้ที่ได้รวบรวมไว้ ตีพิมพ์ครั้งแรกในปี พ.ศ.2513 มีการนำเสนอข้อมูลเกี่ยวกับเจ้าปางคำ ซึ่งมีเนื้อหาสอดคล้องกับข้อความในตำนานเมืองจำปาศักดิ์ฉบับพระยามหาอำมาตยาธิบดี แต่ผู้เขียนได้เพิ่มข้อความลงไปตามที่ตนเองคิดหรือสันนิษฐาน จึงทำให้เนื้อหาคลาดเคลื่อนไปจากหลักฐานชั้นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้แก้ไขคำว่า “**เจ้าปางคำบ้านหนองบัวลำภู**” (พระยามหาอำมาตยาธิบดี, 2512: 160) ก็เขียนว่า “**เจ้าปางคำ เมืองหนองบัวลุ่มภู**” (เติม วิชาภัยพจนกิจ, 2542: 32) ซึ่งถือว่าเป็นการทำให้ข้อมูลคลาดเคลื่อนจากหลักฐานชั้นต้น และทำให้เกิดความเข้าใจที่คลาดเคลื่อนในการเรียกชื่อเมืองหนองบัวลำภูเป็นหนองบัวลุ่มภูตามมาด้วย

แต่อย่างไรก็ดี ชื่อเมืองหนองบัวลำภูในหลักฐานประวัติศาสตร์ที่มีคำที่ออกเสียงคล้ายและมีความหมายคล้ายกับคำว่า “ลุ่มภู” นั้น มีปรากฏในเอกสารของอาณาจักรล้านนา นั่นก็คือ ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่ ซึ่งเป็นเอกสารที่บันทึกเรื่องราวทางประวัติศาสตร์ของราชสำนักเมืองเชียงใหม่ แต่ได้รับบุถึงเหตุการณ์ครั้งที่เจ้าพระยาจักรี (ต่อมาปราบดาภิเษกเป็นพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกมหาราช) และเจ้าพระยาสุรสีห์ (ต่อมาคือสมเด็จพระบรมราชาธิราชที่ 4) ยกทัพไปตีเมืองเวียงจันทน์เมื่อปี พ.ศ.2322 โดยกล่าวถึงชื่อเมืองหนองบัวลำภูว่า “**หล่มภูหนองบัว**”

ด้วยดังนี้ “...ในสกราช 1140 ตัว ปีเป็กเส็ดนั้น เกณฑ์หื้อเจ้าพระยาจักรี เจ้าพระยาสุรสีห์เป็นแม่ทัพยกขึ้นไปตีหล่มภูหนองบัว แล้วเลยขึ้นไปตีเมือง ภู่นพรวัว เวียงจันได้...” (อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วย้อจ, 2547: 150) แต่ก็ได้ไม่นำมาต่อท้ายคำว่า “หนองบัว” เหมือนที่มีการเขียน บันทึกในเอกสารร่วมสมัย

ดังนั้น ในการศึกษาของผู้เขียนในครั้งนีจึงสันนิษฐานได้ว่า ชื่อ “เมือง หนองบัวลุ่มภู” น่าจะมีการใช้เขียนอยู่บ้างในบันทึกที่เป็นของราชสำนัก สยามหรือเอกสารที่ถูกเขียนขึ้นโดยขุนนางชาวสยาม ซึ่งอาจจะไม่เข้าใจ หรือคุ้นเคยกับคำว่า “ลุ่ม” เพราะในภาษาไทยลุ่มน้ำเจ้าพระยานั้น มักจะคุ้นเคยกับคำว่า “ลุ่ม” ซึ่งหมายถึง “ต่ำ” มักจะใช้กับลักษณะพื้นดินซึ่ง รับน้ำที่ไหลท่วมได้หรือน้ำขึ้นถึง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556: 1066) มากกว่า จึงอาจทำให้มีการเขียนคำว่า “ลุ่ม” เป็น “ลุ่มภู” เพื่อการสื่อสารในกลุ่ม เดียวกัน อย่างไรก็ตาม กรณีที่มาและชื่อ “เมืองหนองบัวลุ่มภู” นี้ยังจำเป็นต้องศึกษาค้นคว้าเพิ่มเติมต่อไป

เมืองกมฺุทราสัย : ชื่อเมืองหนองบัวลุ่มภูที่ถูกแปลงใหม่ จากภาษาบาลี

จากพัฒนาการทางประวัติศาสตร์ของเมืองหนองบัวลุ่มภู ภายหลังจากศึกเจ้าอนุวงศ์ (พ.ศ.2369-2371) สงบลง บริเวณซึ่งเคยเป็นที่ตั้งของเมืองหนองบัวลุ่มภูก็ได้มีผู้คนกลับมาตั้งถิ่นฐานอีกครั้ง ผู้คนที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานมีสองกลุ่มใหญ่ กลุ่มแรกมีเพี้ยนามสูงซึ่งเป็นขุนนางอยู่ที่เมืองหนองคายอพยพราษฎรจากบ้านหินโงม บ้านปะโคเวียงคุกและชาวบ้านเปิดเมืองบางย้ายครีวมา และกลุ่มที่สองเป็นกลุ่มจาร์ยบุญและทิดแก้วซึ่งอพยพมาจากเมืองอุบลราชธานี (คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, 2544: 54) โดยยังเรียกชื่อว่าบ้านหนองบัวลุ่มภู

เมื่อมีผู้คนย้ายเข้ามาอยู่อาศัยมากขึ้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรดเกล้าฯ ยกบ้านหนองบัวลุ่มภูขึ้นเป็นเมืองเมื่อปี พ.ศ.2406

ในชื่อ “เมืองกมุทธาสัย” (สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และ สมเด็จพระกรมพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505: 254) แต่ในเอกสารจดหมายเหตุหลายฉบับเขียนชื่อเมืองกมุทธาสัยว่า “เมืองกมุทธาไสย” และ “กมุทธาสัย” (กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2430: ร. 5 มร.5 รล-มท/34 เลขที่ 14 ; กองหอจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2430: ร. 5 มร.5 รล-มท/34 เลขที่ 26) ซึ่งน่าจะ เป็นเพราะในอดีตที่ยังไม่มีเทคโนโลยีพิมพ์อักษรแบบตายตัวได้ ชุนนาง และเสมียนตราจึงมักจะเขียนตัวอักษรไม่มีรูปแบบที่ตายตัว หากแต่อาศัย การออกเสียงเป็นหลักมากกว่าที่จะยึดกับตัวพยัญชนะ

ชื่อ “เมืองกมุทธาสัย” หรือ “เมืองกมุทธาสัย” เป็นภาษาบาลีแปลว่า เมืองที่มีดอกบัวขึ้นอยู่ และน่าจะเป็นดอกบัวสีขาวไม่ใช่บัวหลวงอย่างที่เข้าใจ เนื่องจากคำว่า “กมุท” เป็นภาษาบาลีแปลว่าบัวสายดอกขาว (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556: 10) ที่มีการตั้งชื่อเมืองหนองบัวลำภูใหม่เช่นนี้ เนื่องจากว่าพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงแตกฉานในภาษา บาลี บ้านที่ถูกยกขึ้นเป็นเมืองในรัชกาลของพระองค์มักจะมีชื่อเป็นภาษา บาลีเสมอ โดยพระองค์จะนำชื่อในภาษาไทยหรือภาษาพื้นบ้านมาแปลและ แปลงเป็นภาษาบาลี โดยยังคงให้มีความหมายตรงกับชื่อที่เป็นภาษาไทย หรือภาษาถิ่นเหมือนเดิม

ต่อมาในปี พ.ศ.2449 สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดี กระทรวงมหาดไทยในขณะนั้น ได้มีการเปลี่ยนชื่อเมืองกมุทธาสัยมาเป็น เมืองหนองบัวลำภูตามเดิม ดังปรากฏในพระนิพนธ์สารสินสมเด็จซึ่งเป็น จดหมายของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพส่งโต้ตอบถวายสมเด็จพระเจ้า ฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ ฉบับวันที่ 12 ธันวาคม 2478 ความว่า “... เมื่อหม่อมฉันได้รับคำสั่งที่เมืองอุดรว่าหนองบัวลำภูนั้นคือ เมือง กมุทธาสัย ซึ่งยกขึ้นเป็นเมืองเมื่อในรัชกาลที่ 4 หม่อมฉันกลับลงมากรุงเทพฯ ได้มีห้อง ตราสั่งให้เปลี่ยนชื่อ เมืองกมุทธาสัย ซึ่งลดลงเป็นอำเภออยู่ในเวลานั้น กลับ เรียกชื่อเดิมว่า อำเภอหนองบัวลำภู ดูเหมือนจะยังใช้อยู่จนบัดนี้” (สมเด็จพระ เจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ,

2505: 238-239)

ชื่อ “เมืองกมุทธาสัย” จึงถูกใช้เป็นชื่อเมืองหนองบัวลำภูตั้งแต่ปี พ.ศ. 2406 ถึงปี พ.ศ.2449 รวมเป็นระยะเวลา 43 ปี

บทสรุป

จากการศึกษาพัฒนาการของชื่อเมืองหนองบัวลำภูจากเอกสารหลักฐานประวัติศาสตร์ที่ผู้เขียนนำเสนอมาข้างต้น จะพบว่าชุมชนโบราณเมืองหนองบัวลำภูมีที่มาของชื่อที่สัมพันธ์กับสภาพภูมิประเทศซึ่งอยู่ติดกับหนองน้ำขนาดใหญ่ที่เชิงเขาภูพานคำ ซึ่งเป็นหนองน้ำที่มีกอบัวขึ้นอยู่จำนวนมากตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน แต่ถึงกระนั้นก็มีการเรียกชื่อที่แตกต่างกันบ้างตามบริบททางการเมืองและสังคมจำนวน 5 ชื่อ คือ

- 1) ชื่อ “เมืองหนองบัว” สันนิษฐานว่ามีการเรียกตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 19 และถูกเรียกมาจนถึงปัจจุบันในลักษณะของชื่อสามัญทั่วไป
- 2) ชื่อ “เมืองหนองบัวลำภู” ปรากฏหลักฐานการเรียกมาตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 24 เป็นอย่างน้อย และถูกนำมาใช้เป็นชื่อในทางราชการของอำเภอหนองบัวลำภู และจังหวัดหนองบัวลำภูในปัจจุบัน
- 3) ชื่อ “เมืองนครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” เป็นชื่อที่ถูกตั้งขึ้นโดยกลุ่มเจ้าพระวรพิดา ที่ตั้งเมืองหนองบัวลำภูเป็นรัฐอิสระ ปรากฏการเรียกชื่อนี้ในระหว่างปี พ.ศ.2302-2322
- 4) ชื่อ “เมืองหนองบัวลุ่มภู” ปรากฏการเรียกในหลักฐานช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ลงมา แต่ก็ไม่ปรากฏการใช้เรียกอย่างแพร่หลายในเอกสารชิ้นต้น
- 5) ชื่อ “เมืองกมุทธาสัย” เป็นชื่อที่ตั้งโดยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในปี พ.ศ.2406 หลังยกบ้านหนองบัวลำภู

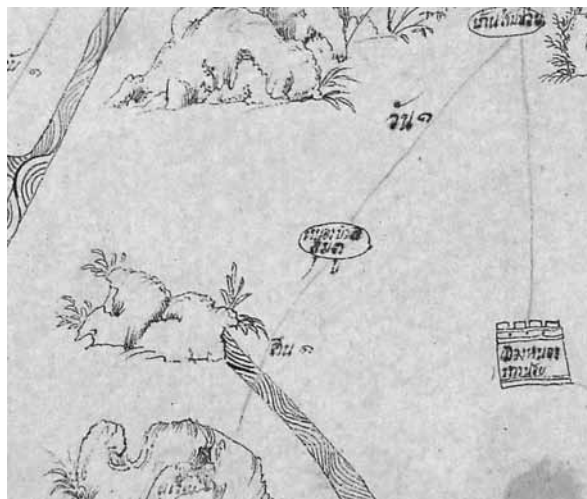
ขึ้นเป็นเมืองหลังจากร้างเพราะภัยสงคราม ชื่อนี้ปรากฏการเรียก
มาจนถึงปี พ.ศ.2449

แต่อย่างไรก็ดี เนื่องจากความขาดแคลนของหลักฐานประวัติศาสตร์
ที่กล่าวถึงที่มาของชื่อเมืองหนองบัวลำภูอย่างชัดเจน ผลการวิเคราะห์ศึกษา
ของผู้เขียนที่ปรากฏในบทความนี้ จึงยังไม่ใช่เป็นข้อยุติทางวิชาการ และ
จำเป็นที่จะต้องศึกษาค้นคว้ากันต่อไป หากว่ามีผู้สนใจศึกษาและใช้ข้อมูล
ในบทความนี้เป็นฐานข้อมูลเพื่อต่อยอดผลการศึกษาให้ดีขึ้น นำไปสู่ความ
ก้าวหน้าทางวิชาการด้านประวัติศาสตร์ โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรมของ
ท้องถิ่นจังหวัดหนองบัวลำภู ผู้เขียนจักถือว่าเป็นความสำเร็จยิ่งของการ
ศึกษาครั้งนี้

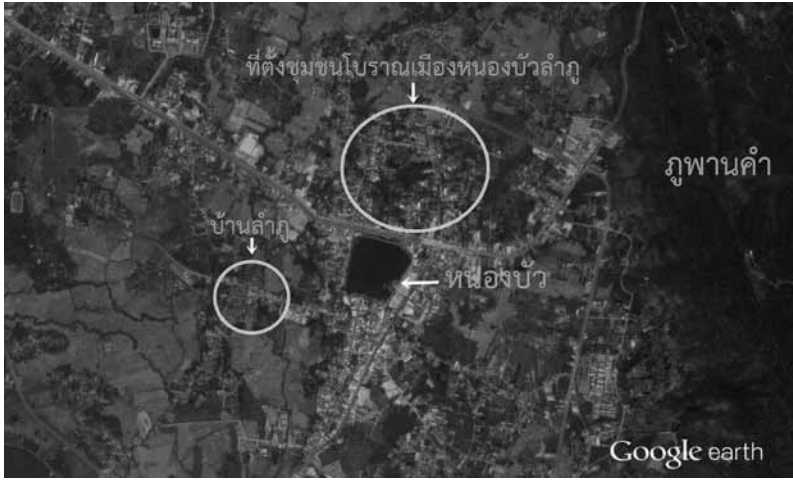

ภาพที่ 1 สภาพภูมิประเทศที่ตั้งเมืองหนองบัวลำภู มีหนองน้ำขนาดใหญ่อยู่ใกล้เชิงเขาภูพานคำ มีกอบัวขึ้นอยู่มาก จนถูกนำมาตั้งเป็นชื่อของเมือง

ภาพที่ 2 ชื่อเมืองหนองบัวลำภู ปรากฏในแผนที่โบราณในช่วงปลายพุทธศตวรรษที่ 24 ว่า “หนองบัวลุ่มภู” ซึ่งเป็นหลักฐานชั้นต้นที่เขียนขึ้นโดยราชสำนักสยาม (ที่มา : Santanee Phasuk & Philip Stott, 2004: 131)

ภาพที่ 3 แผนที่จากภาพถ่ายดาวเทียม แสดงให้เห็นตำแหน่งที่ตั้งชุมชนโบราณเมืองหนองบัวลำภู และสถานที่ต่างๆ ซึ่งเกี่ยวข้องกับที่มาของชื่อเมืองหนองบัวลำภู (ที่มา : ปรับปรุงจาก Google earth : 9 พฤศจิกายน 2558)

บรรณานุกรม

ก. เอกสารชั้นต้นที่ยังไม่ตีพิมพ์

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2430. ร.5 มร.5 รล-มท/34 เลขที่ 14, “เมืองหนองคาย ท้าวเพี้ยเมืองมุกท้อไสยกกล่าวโทษผู้ว่าราชการเมืองมุกท้อไสยว่าข่มเหงท้าวเพี้ยตัวเลข จ.ศ.1249.”

หอบจดหมายเหตุแห่งชาติ, 2430. ร.5 มร.5 รล-มท/34 เลขที่ 26, “เมืองมุกท้อไสย ให้พระวิชัยอดมเจ้าเมืองรับทำป่าฝั่งต่อไป จ.ศ. 1249.”

ข. เอกสารชั้นต้นที่ตีพิมพ์แล้ว

จดหมายเหตุรัชกาลที่ 3 เล่ม 3. 2530. กรุงเทพฯ: ห้างหุ้นส่วนสามัญนิติบุคคลสหประชาพานิชย์. กรมศิลปากร, 2545. “นิทานเรื่องขุนบรมราชา พงศาวดารเมืองลานช้าง.” ใน **ประชุมพงศาวดารฉบับกาญจนาภิเษก เล่ม 9**. กรุงเทพฯ: กองวรรณกรรมและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากร.

พระยามหาอำมาตยาธิบดี, 2512. “ตำนานเมืองนครจำปาศักดิ์.” ใน **ประชุมพงศาวดารเล่ม 43 (ประชุมพงศาวดารภาคที่ 69-70)**. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

พระราชพงศาวดารฉบับพระราชหัตถเลขา (ภาคจบ). 2505. พระนคร: คลังวิทยา.

หม่อมเจ้าทับในกรมหลวงเสนีบริรักษ์, 2473. “นิราศทิวเวียงจันทน์.” ใน **ประชุมจดหมายเหตุเรื่องปราบกบฏเวียงจันทน์**. พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพเจ้าจอมมารดา หม่อมราชวงศ์แสงรัชกาลที่ 4 เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. 2473.

หม่อมอมรวงศ์วิจิตร, 2506. “พงศาวดารหัวเมืองมณฑลอีสาน.” ใน **ประชุมพงศาวดารเล่ม 3 (ประชุมพงศาวดารภาค 3 และภาค 4 ตอนต้น)**. พระนคร: องค์การค้าของคุรุสภา.

อรุณรัตน์ วิเชียรเขียว และเดวิด เค. วยอาจ, 2547. **ตำนานพื้นเมืองเชียงใหม่**. เชียงใหม่: ซิลค์เวอร์มบุ๊คส์.

Santanee Phasuk & Philip Stott, 2004. **ROYAL SIAMESE MAPS: War and Trade in Nineteenth Century Thailand**. Bangkok: River Books.

ค. หนังสือ

คณะกรรมการดำเนินงานฝ่ายจัดทำหนังสือ, 2535. **อุบลราชธานี 200 ปี**. กรุงเทพฯ: ชวนพิมพ์.

คณะกรรมการฝ่ายประมวลเอกสารและจดหมายเหตุฯ, 2544. **วัฒนธรรม พัฒนาการทางประวัติศาสตร์ เอกลักษณ์ และภูมิปัญญาจังหวัดหนองบัวลำภู**. กรุงเทพฯ: คุรุสภาลาดพร้าว.

เดิม วิกาศย์พจนกิจ, 2542. **ประวัติศาสตร์อีสาน**. พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ: มลุนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.

- ทศพล จังพานิชย์กุล, 2547. **พระพุทธปฏิมาล้ำค่า**. กรุงเทพฯ: คอมม่า.
- ธวัช ปุณโณทก, 2526. **พื้นเวียง: การศึกษาประวัติศาสตร์และวรรณกรรมอีสาน**. กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.
- ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2558ก. “ข้อคิดเห็นบางประการเกี่ยวกับซากพระเจดีย์โบราณวัดมหาชัย จังหวัดหนองบัวลำภู.” ใน *วิถีสังคมมนุษย์* 3, 1 (มกราคม-มิถุนายน): 144-161.
- ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2558ข. “พัฒนาการด่านแดนระหว่างสยามกับลาวในพื้นที่รอยต่อระหว่างจังหวัดเลย พิษณุโลกและเพชรบูรณ์: ข้อสังเกตเบื้องต้น.” ใน **เรื่อง ‘ลาว’ ที่ลาว-ไทยควรรู้**. เอกสารประกอบการงานเสวนาประวัติศาสตร์เพื่อสันติภาพ ครั้งที่ 1 วันที่ 20-21 กุมภาพันธ์ 2558 ณ หอประชุมสังคีต-วัฒนา สถาบันดนตรีกัลยาณีวัฒนา: 49-62.
- ราชบัณฑิตยสถาน, 2556. **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554 เฉลิมพระเกียรติพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เนื่องในโอกาสพระราชพิธีมหามงคลเฉลิมพระชนมพรรษา 7 รอบ 5 ธันวาคม 2554**. กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- สมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, 2505. **สารานุกรมเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ และสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ**, 2505. **สารานุกรมเจ้าฟ้า กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์ เล่ม 6**. พระนคร: องค์การการค้าของคุรุสภา.
- ลีลา วีระวงส์, 2539. **ประวัติศาสตร์ลาว**. พิมพ์ครั้งที่ 2. (สมหมาย เปรมจิตต์, ผู้แปล). กรุงเทพฯ: มติชน.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ, 2526. **สุโขทัยไม่ใช่ราชธานีแห่งแรกของไทย**. กรุงเทพฯ: เจ้าพระยา.
- สุรศักดิ์ ศรีสำออง, 2545. **ลำดับกษัตริย์ลาว**. กรุงเทพฯ: สำนักโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ กรมศิลปากร.